

Микола ВЕРБОВИЙ

ІЗ СПОСТЕРЕЖЕНЬ НАД ГОВІРКОЮ МІСТЕЧКА КРИВИЙ РІГ (близько 1911 р.)

На превеликий жаль, нам невідомі записи, які б фіксували живе мовлення мешканців містечка Кривий Ріг кінця 19 — початку 20 ст., тому, гадаємо, інтересними будуть написи, що так чи інакше відображають мовний стан Криворіжжя вказаного періоду. Досі вдалося виявити трохи більше десятка текстів, які прямо або опосередковано відображають особливості говірки містечка.

Один напис характеризує мову церкви, зроблено його на Євангелії, виданому в Москві 1887 року:

Сіе святое Евангеліе 4го Августа 1893 года//
на складочные деньги прихожанъ Михайловской Церкви//
с. Миркова въ память прибытія на служеніе въ сей//
Церкви Настоятеля Священно-іерея Федора Скальскаго.

Зрозуміло, що відправа служби російською мовою була важливим засобом русифікації населення краю. Місцева мова, річ очевидна, впливала на тогочасну російську, вживану на Криворіжжі, що спричинило виникнення відповідного варіанта російської мови. Наприклад, можна вказати на такий запис на друці 1789 року (Москва):

Сіе Евангеліе заспасеніе и за отпушеніе Грѣхов Отмѣнѣль
отставной Капраль Пентелѣмонъ Найда запену тридцять
рублей и отдаѣлъ Екатеринославского уѣзда въ помещѣцкое
село Великіе Терны въ тамошнюю приходскую церковь въ
чемъ свидѣтельствую села Черконовки священныкъ Нестеровскій¹.

Безпосередньо говірку містечка Кривий Ріг характеризують, здається, написи, вишиті на рушниках².

¹ Текст подаємо за виданням *Каталог Екатеринославского областного музея имени А. Н. Поля*. Екатеринослав, 1910. С. 197.

Текст № 1 (КИМ КП–7019/І–848)

АНГЫЛЫПОЮТНАНЕБЪСИ.М.//³

літери вишиті різними кольорами: червоні — 1, 3, 7, 11, 15, 19 (червона риска); чорні — 2, 6, 10, 14, 18, 19 (решта літер); сині — 4, 8, 12, 16; білі — 5, 9, 13, 17.

Текст № 2 (КИМ КП–7011/І–840)

КАТЕРИНА

Фт/ш(?)АНА//

усі літери червоні, в другому рядку друга буква сіра.

ЯВДОКИЯ

Фт/ш(?)АНО

так само.

Фт/ш(?)АНА — слід гадати, прізвище; на другому рукаві буква **А** не дошита до кінця (хвостика нема), тому виходить **О**.

Текст № 3 (КИМ КП–7007/І–836)

**Щирою рукою рушныкъ вышивала Та щастя у Бога для тебе
благала**

усі літери вишиті чорними нитками.

Текст № 4 (КИМ КП–7002/І–831)

ВЫШЫВАТ.БУЛА.ОХОТА.ПРЫК.//

(червоні літери — 1, 3, 5, 7, 9, 11, 13, 15, 17, 19; решта чорні)

На другому рукаві вишита дата **1911**

Текст № 5 (КИМ КП–6998/І–827)

МЫЛО СЪРО,

ДА МОЕТЪ БЪЛО

напис вишито червоними нитками.

² Рушники належали церкві на вулиці Українській, після зруйнування церкви у 60 рр. минулого століття рушники передано до Криворізького історичного музею (у дужках вказую номер одиниці збереження). На превеликий жаль, директорка музею не дозволила зробити фотографії написів.

³ Знаком // укакую кінець напису на одному рукаві рушника.

Текст № 6 (КИМ КП–5981/И–672)

**ЛЕЦЕ.У ТЫРА Й
МЕ НЕ.СПОМЫ НАЙ.//**

1 рядок, червоні літери — 1, 4, 5, 7 (друга паличка), 8, 10 (хвостик під буквою).

2 рядок, червоні — 1, 4, 5, 8, 9 (Б), 11, 12.

**УМЫЙСЯ. БИЛЕНКО
УТРЫСЯ. СУХЕНКО**

1 рядок, чорні — 1, 2, 4, 5, 6, 8, 9, 12, 13; решта червоні.

2 рядок 2, 3, 5, 6, 9, 10, 11; решта червоні.

Текст № 7 (КИМ КП–21886/Э–504)

**ВСТАНЬШЪ РАНЕН
ІРННА
БЕГЕНЬКО //**

**КО ТО Й ЗГАДАЙ
И В А Н О В
НА**

Текст № 8 (КИМ КП–18452/Э 462)

КАЛМЕНКО. М.А.

Текст № 9 (КИМ КП–13855/Э–254)

**У Т Р О
Д О Б Р Е**

Текст № 10 (КИМ КП–12361/Э–203)

**ВЄ РА
Ш И Л А**

Із фонетичних особливостей розгляданих написів укажемо на зближення й змішування у вимові ненаголошених голосних звуків *e* та *и*. Наприклад, звук *e* перед складом із наголошеним *и* **АНГЫЛЫ** (текст

№ 1), звук *и* перед складом із наголошеним *е* **ЛЕЦЕ** (текст № 6). Дослідники називають це явище „характерною рисою південно–східних говорів, що стало рисою і сучасної української літературної мови (її вимови)” (Жилко 1958: 143; Гоцька 1973: 181). Ще пор. **ВСТАНЬШЬ** (текст № 7).

Брак чергування голосного *о* у відкритому складі з голосним *і* в закритому так само є характерною рисою степової говірки, наприклад, **ИВАНОВНА** (текст № 7).

На місці старого голосного *ѣ* у нашій говірці послідовно виступає звук *і* (пор. АУМ III частина II: карта № 2). Заступлення голосного *і* звуком *е* в іменнику **ВЕРА** (текст № 10) слід пояснити, поза всякий сумнів, впливом церковнослов'янської мови⁴.

До морфологічних рис розгляданих текстів віднесемо закінчення *–ою* в орудному відмінку однини іменників жіночого роду I відміни твердої групи та відповідного прикметника **Щирою рукою** (текст № 3). Щоправда, цей текст має фольклорний характер, тому й не може бути надто певним джерелом до характеристики говірки містечка Кривий Ріг.

Текст № 4 засвідчує інфінітив на *–ть*, характерний для степових говірок (пор. АУМ III частина 3: карта 37) **ВЫШЫВАТ**. М'який знак у розгляданих написах вишивальниці, як правило, не вживали, пор. у прислівниковому суфіксі *–енько*: **БИЛЕНКО**, **СУХЕНКО** (текст № 6). У межах сьомого тексту за допомогою ерів, як видається, графічно позначено *твердість* / *м'якість* приголосних: **ВСТАНЬШЬ** / **БЕГЕНЬКО** (текст № 7); насправді ж, шиплячий у нашій говірці аж ніяк не твердий, отже, авторка, скоріше за все, позначила не твердість приголосного, а виділила кінець слова, пор. четвертий текст, де кінець кожного слова позначено крапками, так само шостий і восьмий тексти, у решті текстів (п'ятий тут до уваги не беремо, бо він не український) проблеми кінця слова автори не відчували. Перший напис з такого погляду, найвірогідніше, буде співаним (?) текстом, або уявленим як співаний, тому закономірно в кінці тексту–слова крапка *е*. Зі сказаного випливає, що автори написів послуговувалися, безумовно, різними „традиціями” грамотності, найближчою до вимог тогочасної школи визнаємо авторку сьомого тексту.

Ще в сьомому написі привертає до себе увагу хитання між різними буквами для передачі голосного звука *і* в **ІРНА** / **ИВАНОВНА**.

⁴ Пор. у живому мовленні мешканки села Лозоватка (20 кілометрів од Кривого Рогу), яка оповідала про свою віру: *а в'о равно іа в ц'у в'ѣру в'ѣрувала / в ц'у в'ѣру іа в'рила* / (записано від Каганець Галини Михайлівни, 1927 року народження.)

Спокусливо вбачати в такому хитанні дві різні традиції письма (ймовірно, найменування по батькові дошпите пізніше), хоча причина може насправді бути цілком іншою.

Здається, що на позначення голосного звуку *и* в народній традиції написання прийнятим було використовувати обернену букву **и**, пор. **ІРННА** (текст № 7) та **КАНМЕНКО** (текст № 8). Ясна річ, згодом вимагає обстеження широкого фактичного матеріалу й детального обґрунтування.

Із лексичних особливостей укажемо на збереження в говірці старого іменника **УТРО** (текст № 9) (Німчук 1992: 74), на користь чого може також непрямо свідчити стягнена форма прикметника в називному відмінку однини середнього роду (якщо вбачати в цьому іменникові вплив російської мови, то, найвірогідніше, і прикметник мав би нестягнену форму), пор. ще живомовні форми *утро, утром, утрешний, утрішний, утричком* (Чабаненко 1992: IV 177–178). Значення ‘рано’ виступає в утвореннях *ранше / ранче* (Чабаненко 1992: IV 5) та іменнику *зрання* (пор. Німчук 1992: 74).

Упадає в око використання лексики на позначення процесу вишивання: **вышивала** (текст № 3), **ВЫШЫВАТ** (текст № 4) та **ШИЛА** (текст № 10). Цікаво, що в тогочасному „Словарю української мови” слово *шити* зафіксоване тільки зі значенням ‘шити’ (Грінченко 1959: IV 200), а в сучасній українській літературній мові це слово одним зі своїх значень має вже й таке³. вишивати, розшивати чим–небудь. Оздоблювати чимось тканину, вишиваючи, роблячи мережку’ (СУМ XI 463).

Написи зберегли для нас й антропонімічну лексику **КАТЕРИНА. ЯВДОКИЯ. Ф(т/ш?)АНА** (текст № 2), **ПРЫК.** (текст № 4), **ІРННА БЕГЕНЬКО ИВАНОВНА** (текст № 7), **КАНМЕНКО. М.А.** (текст № 8), **ВЄРА** (текст № 10).

Найперше відзначимо функціонування у розглянутих текстах народних форм імен **КАТЕРИНА, ЯВДОКИЯ, ІРННА**. Номен **ЯВДОКИЯ** відображає характерну для української мови заміну голосного *e* на *a* після *j* в християнських іменах (Шевельов 2002: 198). Нині в українській мові панує, здається, цілком інша тенденція: щонайменше в літературній мові таки поширеніша форма *Євдокія* (пор. Скрипник, Дзятківська 1986: 121, 170); а живомовний процес у говірці міста виказує така деталь до іменника **КАТЕРИНА**: принаймні років зо три тому на вулиці Янова (майже коло самої вулиці Української, де була церква) довгий час працював магазин *Єкатериненський*. Ясна річ, джерело цієї тенденції аж надто виразне, саме цим упливом слід, мабуть, пояснити збереження і далі поширення у говірці форм на зразок *Вєра*.

Власне кажучи, форма **ЯВДОКИЯ** є, безперечно, контамінованою народно–церковнослов'янською, пор.: *Евдокія*: Блговоленіє (1627 Бер. Лекс.: 205). Б. Грінченко у додатку „Хресні імен людей” до свого Словника (1907–1909 рр.) подає як основні форми *Явдѣха*, *Явдѣня*, *Явдѣся* і як додаткові *Свѣдѣха*, *Гловдѣха* (Гр IV 552–553), а словник „Власні імена людей” 1986 року, повторимо, фіксує як нормативне вже ім'я *Свдокія*, і як додаткове *Явдѣха*. Цілковита зміна, що сталася тут за 77 років, зумовлена впливом російської мови, який заступив раніший вплив церковнослов'янської мови, наприклад, у діловій документації 18 ст. у мовленні свідків виступає форма *Евдоха* (1728 ДНМ: 197–198), а форма *Евдокія* у розгляданих текстах виступає переважно в традиційній частині документів, пор. *Евдохи* та *Евдокії* (1740 ДНМ: 291). Кілька приватних листів 18 ст., що позначені сильним впливом російської мови, передають лише ім'я *Евдокія* (1743 Пл: 100, 102, 103).

Мабуть, можна здогадуватися, що в межах одного вишитого тексту в обидвох іменах **КАТЕРИНА** та **ЯВДОКИЯ** буквою **И** позначено голосний звук *и*, хоча, на жаль, нема переконливіших доказів. Зате графічне оформлення імені **ІРНА**, як уже вказано, виділяє голосний *и*, пор. *Ірина*: мирна ... (1627 Бер. Лекс.: 209)

Сказати щось конкретніше про антропонім **Ф(т/и?)АНА**, на жаль, не можемо.

У четвертому тексті, як уже сказано, крапками виділено окремі слова, отже, **ПРЬК**, маємо розглядати як окреме самостійне словом. Оскільки написи завершують або ім'ям, або прізвищем, то найвірогідніше вважати **ПРЬК** прізвищем. Установити походження цього іменника нам не вдалося, зате вкажемо, що в самій формі нема нічого незвичайного для української мови, пор. прізвища 17 ст. *Федо(р) Прысь*, *Гаврыло Прыць*, *Васи(л) Дзы(л)* (Реєстр 1995: 77, 85, 285). Прізвища *Прик* не фіксує ні „Довідник українських прізвищ” (Редько 1968: 184), ні довідник „Квартирные телефоны Кривого Рога” (Квартирные телефоны: 535, 541).

Цікаво, що двоє інших прізвищ утворені за допомогою східноукраїнського суфікса *-енко* (Бевзенко 1960: 117; Унбегаун 1989: 202) **БЕГЕНЬКО**, **КАММЕНКО**. Перше, найвірогідніше, — похідне від іменника *бег* ‘пан’ (у турків) (Гім. I 65; ЕСУМ I 164; Чучка 2005: 52). Здається, на користь цього опосередковано свідчить, по–перше, брак чергування приголосних *г* : *ж* перед голосним переднього ряду (**Безженко?*), хоча для нашої говірки, на жаль, саме ця риса не може бути переконливою; і по–друге, що утворення *Бегенько* не має високої частоти вживання, у „Довіднику українських прізвищ” цього іменника нема (Редько 1968: 75). Так само не фіксує прізвища *Бегенько* довідник

„Квартирные телефоны Кривого Рога” (Квартирные телефоны: 44), а етимологічно прозоре прізвище *Клименко* подано тут 50 разів (Квартирные телефоны: 283–284, 779)

Текст № 3 написаний популярним у народі дванадцятискладовим розміром:

**Щирою рукою рушникъ вишивала // Та щастя у Бога для тебе
благала.**

Один напис зроблено російською мовою (текст № 5). Правильність уживання в цьому тексті ятів та коми схиляє до думки, що конструкція або була скопійована з якогось (друкованого чи писаного) джерела вишивальницію.

Так само російську мовну основу (з елементами церковнослов'янської та, як уже вказано, української мов) має, звичайно, й перший текст (пор. дієслівну форму третьої особи множини теперішнього часу **ПОЮТ**), книжний характер якого підтверджує також і церковнослов'янізована ятем форма **НАНЕБЪСИ** (поза всякий сумнів, перенесена до цього тексту з молитви „Отче наш”). Змішування ненаголошених голосних *e/i*, пропуск у дієслові кінцевого ера та вживання форми давального відмінка однини замість форми місцевого відмінка множини іменника **небо**, свідчить, що друкованого тексту перед очима вишивальниці не мала⁵, тобто вишивала з пам'яті, а виділення у цьому тексті двох слів крапками також свідчить, що вишивала українка. Друге слово тексту, мабуть, можна пояснити як ініціал **М.**(арія?), пор. **КАНМЕНКО. М.А.** (текст № 8).

Проаналізований матеріал дозволяє зробити висновок, що вишиті на рушниках написи зафіксували загальний характер і напрям змін, які відбувалися чи відбуваються в говірці нашого міста.

Джерела

АУМ — Атлас української мови. К.: Наукова думка, 2001. Т. III. *Слобожанщина, Донецщина, Нижня Наддніпрянщина, Причорномор'я і суміжні землі.*

Бер. Лекс. — *Лексикон словеноросский Памви Беринди* /Надрук. з вид. 1627 р. фотомеханічним способом. Підготовка тексту і вступна стаття В. В. Німчука. К.: Наукова думка, 1961. 272 с.

⁵ На початку 20 ст. були поширені листівки з малюнками Лисавети Бем (1843–1914), одна з яких має назву „Ангелы поютъ на небесахъ: и насъ на земли сподоби чистымъ сердцемъ Тебя славити!”, очевидно, текст на рушникові постав як відгомін цього напису?

Грінченко 1959 — Б. Грінченко. *Словарь української мови*. К. Вид-во АН УРСР, 1959. Т. I–IV.

ДНМ — Ділова і народно-розмовна мова XVII ст.: / Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України / Підгот. до вид. В. А. Передерієнко. К.: Наукова думка, 1976. 416 с.

ЕСУМ — *Етимологічний словник української мови*. У 7 т. К.: Наукова думка, 1982–2006. Т. 1–5.

Квартирные телефоны — *Квартирные телефоны Кривого Рога*. Симферополь „Таврия”, 1977. 808 с.

Пл — Приватні листи XVIII ст. Підгот. до вид. В. А. Передерієнко. К.: Наукова думка, 1987. 174 с.

Редько 1968 — Редько Ю. К. *Довідник українських прізвищ*. К.: Радянська школа, 1968. 258 с.

Ресстр 1995 — *Ресстр Війська Запорозького 1649 року*. Транслітерація тексту. Підгот. до друку Тодійчук О. В., Страшко В. В., Остап Р. І., Майборода Р. В. К.: Наукова думка, 1995. 590 с.

Скрипник, Дзятківська 1986 — Скрипник Л. Г., Дзятківська Н. П. *Власні імена людей. Словник-довідник*. К.: Наукова думка, 1986. 312 с.

СУМ — *Словник української мови*. К.: Наукова думка, 1980. Т. XI. 700 с.

Тим. — *Історичний словник українського язика* / За ред. Є. Тимченка. Харків–Київ, Держвидав України. Т. 1. Вип. 1, 2. 1930–1932. 945 с.

Чабаненко 1992 — Чабаненко В. А. *Словник говірок Нижньої Наддніпрянини*. Запоріжжя, 1992. Т. IV. 264 с.

Чучка 2005 — Чучка П. *Прізвища закарпатських українців. Історико-етимологічний словник*. Львів, Видавництво „Світ”, 2005. 704 с.

Література

Бевзенко 1960 — Бевзенко С. П. *Історична морфологія української мови*. Ужгород 1960. 416 с.

Жилко 1958 — Жилко Ф. Т. *Говори української мови*. К.: Радянська школа, 1958. 172 с.

Німчук 1993 — Німчук В. В. *Давньоруська спадщина в лексиці української мови*. К.: Наукова думка, 1992. 416 с.

Тоцька 1973 — Тоцька Н. І. *Голосні фонемі української літературної мови*. К.: Вид-во Київського університету, 1973. С. 181.

Унбегаун 1989 — Унбегаун Б. *Русские фамилии*. Москва: „Прогресс”, 1989. 442 с.

Шевельов 2002 — Шевельов Ю. *Історична фонологія української мови*. Харків 2002. 1054 с.

Кривий Ріг